

KAPITTEL 3

Oppreist og oppgjer

Rettsmateriale etter lofthusuroa

Margit Løyland

«Den 29de Septembris 1786 blev fornævnte Arrest iværksat. Anførerne var Major Wivet, Lieutnant Hagerup og Fogden Dahl, hver forsynet med blot Kaarde i Haanden, og 4re Under-Officerer og 50 Soldater omringede Lofthus sin Gaard. Soldaterne havde man overleveret skarpe Patroner. Under alt dette, undrømmer alligevel Lofthus. En Soldat og en Under-Officer blive da befalet at tage sig en Hest og sætte efter ham, samt beordret hvor de traf ham, at kløve hans Hoved eller skyde ham for Panden, og den som gjorde det, lovedes en Doucers af 10 riksdaler. Officererne og Fogden sagde at Lofthus skulde blive en lovløs, landflygtig og æreløs Mand. [...] Aldrig kunde nogen Arrest paa en meere fæl og gyselig Maade være iværksat!»

Slik skildra ein av forsvararane i rettsoppgjeret etter Lofthusoppreisten, prokurator Aarø det første arrestasjonsforsøket på Kristian Jensson Lofthus.¹ Fire år etter denne dramatiske hendinga brukte Aarø dei ulike omstende rundt arrestasjonsforsøket som argument for kor hardhendt embetsverket oppførte seg. Aarø forsvarte 17 menn som vart tiltalt som opprørsleiarar saman med Lofthus. Sitatet ovanfor var ein del av forsvarsinnlegget han heldt for den dømande kommisjonen på Akershus festning 25. mars 1791. Kommisjonen hadde da vore i arbeid heilt frå januar 1787, men avsa dom først i 1792. Kommisjonen vart utnemnd etter at uroa på Agder eskalerte etter det omtalte arrestasjonsforsøket på Lofthus hausten 1786.

I løpet av dei fire åra som hadde gått sidan oppreisten², hadde Lofthus og dei andre medtiltalte vore inne til ei rekkje avhøyr. No venta dei alle

¹ Løyland 2018: 455.

² Orda opprør, oppreist og uro er brukt om ein annan i denne teksten. Kjelda brukar som oftast opprør. I mi nynorske tekst felle det naturleg å nytte oppreist når eg ikkje direkte viser til rettsmaterialet sine eigne formuleringar.

på dom, men bare Lofthus sat fengsla i ei celle på Akershus festning. For sjølv om det første arrestasjonsforsøket av Lofthus hadde vore mislykka, vart han tatt til fange under nye dramatiske omstende seks månader seinare, i mars 1787.

Lofthusoppreisten i 1786 og 1787 fekk eit langt etterspel. Først gjennom rettssaka som gjekk frå kommisjon til Høgsterett.³ Seinare som viktig referanse for norsk historie og samfunnsliv. Kjeldeskriftet som blei gitt ut av Arkivverket i januar 2018, presenterar dei mest sentrale delane av rettsoppgjeret.⁴ Dette er eit rikt materiale som gir høve til å studere fleire sider av lofthussaka meir inngåande. Første del av boka er forklaringane som representantar frå alle kyrkjesokna gav då dei vart kalla inn for å møte Lofthuskommisjonen i Kristiansand i januar og februar 1787. Andre del er referat frå kommisjonen sine avhøyr av Lofthus og dei 17 medtaltale, samt innlegga frå aktor og forsvararane fram til dom vart avsagt på Akershus i 1792. Tredje og siste del av boka attgir anken til Høgsterett og votering og dom frå høgsterettshandsaminga i København 1797 til 1799. I dette kapitlet skal vi sjå nærare på korleis kommisjonen og dei rettslærde handterte oppdraget sitt. Men først litt om sjølve grunnlaget for oppreisten.

Hendingar og aktørar

Våren og sommaren 1786 skreiv allmugen til Kongen om vanskelege levekår. Kornmangelen var prekær. Folk hadde lite mat, og dei hadde heller ikkje pengar å handle for. Mange var blitt gjeldsslavar under borgarane i byane. Innbyggjarane betalte også mange og høge skattar, i tillegg til at embetsmennene kravde dei for store summar for den minste oppgåva dei utførte. Folk klagar over eit sportelregime, dvs. eit avgiftsnivå, som hadde gått heilt av skaffet. Embetsmenn forlangte mykje høgare betaling enn tidlegare for å utføre skifte og andre offentlege tenester. Svært urimeleg, meinte folk, og reagerte også sterkt på at dei vart pålagt å betale for tenester dei ikkje hadde nytte av, eller tenester dei utførte for andre. Ille var det

3 Lofthuskommisjonen 1787–92 hadde også fleire underkommisjonar og spesialkommisjonar, m.a. Moltkekommisjonen. Generalfiskalen anka på vegner av regjeringa kommisjonsdomen til Høgsterett, som avsa endeleg dom i 1799, to år etter at Lofthus var død etter ti år i fengsel.

4 Løyland 2018.

også at dei som mangla mat, vart pålagt å betale skattar og avgifter i korn og andre matvarer i staden for i pengar. Hadde kongens menn verkeleg lov til dette? Kva heimel hadde dei i så fall for slik betalingspolitikk og embetsutøving? Innbyggjarar stilte tilbørlege spørsmål.

Kristian Lofthus stilte seg i spissen for omfattande protestaksjonar mot statens sportelregime og skattepolitikk og borgarane sine handelsprivilegium. Han var sjølv bonde og skipper frå Vestre Moland i Aust-Agder, og ein av dei som personleg hadde utfordra lokale embetsmenn og borgarar i Arendal fleire år før oppreisten. Det hadde lenge vore sterke motsetningar mellom bønder og borgarar i området på grunn av spesialordninga som hadde gitt bøndene eit visst forretningsmessig spelerom via dei såkalla Nedenes-privilegia.⁵ Aksjonsområdet til Lofthusrørsla var i starten styrt av familieband og næringskontaktar, men vart raskt utvida. Saman med støttespelarar mobiliserte Lofthus allmugen i Nedenes og Råbyggelag og Bratsberg amt, eit område som i dag utgjer Aust-Agder og Vest-Telemark. Det var uro, og det vart skrive klagebrev også fleire andre stader i landet.⁶

I juni og juli 1786 reiste Kristian Lofthus to gonger til København for å få kongemakta i tale. Han møtte ikkje den sinnsjuke Kristian 7., men kom oppglødd heim med det han sjølv meinte var oppmodingar frå fungerande konge, kronprins Fredrik, om å samle inn meir dokumentasjon som kunne prove dei elendige forholda vanlege menneske levde under. Lofthus sørgde for nye klagebrev som han ivra for at flest mogeleg skulle underteikne. I august og september reiste han og fleire utsendingar rundt i amtet og oppmoda innbyggjarane til å velje to representantar frå kvart kyrkjesokn som kunne følgje Lofthus på ei tredje klagereise til København hausten 1786. Alle stader samla folk inn pengar til reisa. Planen var at Lofthus og utsendingane skulle dra til København så snart hausttinga var over i oktober.

Fleire hundre underskrifter, lokal organisering og val av utsendingar og fleire mønstringar av store folkemengder viste at innbyggjarane stod saman bak klagene dei ville bere fram for kongen. Klagebrev bygde på retorikken om at kongen som landsfader ville gripe inn når innbyggjarane

5 Sætra 1996: 83 ff.

6 I Rentekammeret sitt arkiv i Riksarkivet finst det fleire underskrivne klagebrev og lovmessig utførte supplikkar frå Vest-Agder saman med det øvrige lofthusmaterialet. Sjå også Koht 1926: 330.

leid vondt.⁷ Folk stolte ikkje på sine lokale embetsmenn. Derfor ville dei informere kongemakta direkte om matmangel, korruperte embetsmenn og kjøpmenn som var reine utsugarar og gjorde folket til gjeldsslavar. Fleire gonger samla innbyggjarane seg i store grupper rundt om i amtet for å diskutere situasjonen, eller for å beskytte eller redde leiarane sine frå å bli arresterte. Styresmaktene i København fekk rapportar om at det kunne vere frå 500 til 1000 menneske til stades på fleire av desse samlingane. I dagane før slike samlingar kunne store grupper, ofte væpna med stokkar, vere på veg frå stad til stad i amtet.⁸

Lofthusoppreisten var den store mobiliseringa av innbyggjarane under det dansk-norske eineveldet. Allmugen viste krefter når dei ved fleire høve samla seg i store grupper for å protestere mot pengekrav, arbeidsplikt og matmangel.⁹ Lokale embetsmenn og borgarar, så vel som sentrale styresmakter i Noreg og Danmark, kjende seg truga av at folk samla seg, valde utsendingar og organiserte underskriftsaksjonar. Det kunne føre til opprør. Eineveldet var eit sårbart system, lite skulle til for å rokke balansen mellom folk og embetsverk. Kongen trong lojale undersåttar og måtte ta situasjonen på alvor. I desember 1786 oppnemnde han, etter allmugens ønskje, kommisjonen som skulle undersøkje stoda.

I starten fungerte kommisjonen mest som lynavleiar for innbyggjarane si misnøye, seinare som styresmaktenes domstol. Kommisjonsmedlemene hørde til dei fremste embetsmenn i landet og var frå starten

7 Etter dei to første reisene til København sommaren 1786 samla Lofthus inn nye underskrifter og sende til kronprinsen. Brevet er datert 7. august 1786. Eitt av dei har 143 underskrifter, eitt anna 329. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0102, Skap 16, pk. 7I. Avhøyra refererer val av to representantar frå alle kyrkjjesokn i amtet. Dei fleste av desse møtte til den store tingsamlinga i Lillesand, men ikkje alle følgde med til København. Minst 26 representantar frå Nedenes og Råbyggelag og 8 frå Bratseberg amt følgde Lofthus via Kristiansand og Stathelle til Helsingør. Nokre få snudde og reiste heim saman med Lofthus. Talet på kor mange som drog til København, varierer. Løyland 2018:339. Materialet omtalar mønstring av store folkemengder m.a. i Birkenes og Øyestad dei siste dagane i september 1786, i Lillesand dagane rundt tingsamlinga 2.–3. oktober 1786, på innfartsvegane til Kristiansand for å følgje Lofthus og utsendingane som då skulle reise til København i november 1786 og i samband med gisselaksjonen i Øyestad etter at Lofthus var arrestert i 1787.

8 Til dømes blir det rapportert at folkemengda var utrusta med kårदार og gevær i forkant av tingsamlinga i Lillesand 2. og 3. oktober og i samband med samlinga på Lofthus. I redsle for nytt arrestasjonsforsøk var folk også væpna i slutten av november 1786 og i aksjonen etter at Lofthus vart arrestert i mars 1787.

9 Sætra 2014: 133.

av stiftamtman i Akershus Jørgen Erik Scheel, lagmann i Kristiania Herman Colbjørnsen, assessor i overhoffretten Enevold Falsen og soren-skrivar i Aker Jakob Aars. Scheel og Falsen vart seinare skifta ut med stiftamtman i Bratsberg, seinare stiftamtman i Akershus, Fredrik Moltke og assessor i overhoffretten Mathias Sommerhjelm. Den første rapporten kommisjonen sende til København, omfattar to protokollar og utgjer første halvpart av det nyleg utkomne kjeldeskriftet. Den andre halvparten inneheld rapporten frå Lofthuskommisjonen sitt arbeid på Akershus og votering og dom frå Høgsterett i København.¹⁰

«Folket har følet Nød»

Dei som forklarte seg for kommisjonen, ønskte å få fram eigne problem og forstod ikkje kvifor styresmaktene ville arrestere Lofthus. Han ville jo bare hjelpe landsmennene sine til å få fortalt om matmangel, dyrt korn og kravfulle embetsmenn. Allmugerepresentantane understreka kor viktig det var for dei å delta i klagen over urimeleg skatteauke, uoversiktleg avgiftsnivå og utsugande embetsmenn. Og, ikkje minst, at desse klagepunktene kunne nå heilt fram til kongemakta i København. «Folket har følet Nød. Folket har følet Byrderne at voxe, ligesom dets Kraft til at bære dem er aftaget», skreiv kommisjonen etter å ha høyrte klage på klage over høge avgifter, skattar og kornprisar.¹¹ Lofthuskommisjonen bekrefta da også at 1780-åra var ei tøff tid for dei som levde i dei indre bygdene på Agder: «Nøden er kommen til den høyeste Punct. Uden frie KornIndførsel, eller BøygdeMagaziners Oprettelse, maa denne Deel af Landet gjøre daglige Skrit til sin Undergang».¹² Kommisjonsmedlemmene var forferda over at folk hadde det så ille, og at dei meinte det ikkje var råd å overleve i Noreg lenger. I mange bygder hadde innbyggjarane mista trua på ei framtid for seg og sine, rapporterte dei. Utvandring blei trekt fram som eit reelt alternativ.

¹⁰ DRA, Højesteret 1794–1979, Domssager 1799, 0328–0405, nr. 167.

¹¹ *Extract af Sagen om Lofthus*. Riksarkivet (NRA), EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0095–0102, Skap 16, pk. 7VIII.

¹² NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0102, Skap 16, pk. 7VIII, s. 102 (forestilling frå november 1787).

[...] overalt bad de at disse fattige Bøygders Nød, maatte blive hans Majestæt fortalt, at de høye KornPriiser maatte nedsættes [...] De kan ikke længere overleve ved egen Næring og Gaardebrug. Den eene efter den andre havner i Gjeld, og kan ikke længre finde Credit. De maa forlade Huus og Gaard, blive endten Betlere eller nødde til at forlade deres Fædreneland.¹³

I november 1786 reiste lofthusdelegasjonen frå Agder saman med åtte utsendingar frå Telemark mot København. Men Lofthus fekk vite at det ikkje var trygt for han å reise heilt fram, så han snudde i Helsingør. Dei fleste andre reiste vidare og blei verande i København heilt til dei fekk leidebrevet som Lofthus var blitt lova. Dei rakk så vidt heim til kommisjonsavhøyra starta i januar.¹⁴ Sjølv om leidet var utferda i desember, nådde det ikkje Lofthus før utsendingane kom heim ved årsskiftet 1786/87.

Allmugen i alle kyrkjesokna i amtet var kalla inn. Over 350 menn frå 23 sokn kom for å møte kommisjonen i januar og februar 1787. Dei fleste avhøyra blei gjort i Kristiansand rådhus, men dei dagane rådstova var for lita, flytta kommisjonen rettsmøta til madam Gjerdrums hus i Kongens gate. I starten blei innbyggjarane avhøyrte gruppevis og forklarte seg i fellesskap om korruperte embetsmenn, matmangel og ulovleg handel. Først seinare vart dei avhøyrte ein for ein. Kommisjonen strevde med å få grep om fakta. Dei som var inne til avhøyr, må ha vore einige om å ta kelegge hendingsforløp og handlingane til enkeltpersonar. Punkt for punkt la allmugen fram kva dei ville klage over. Kommisjonen ville vite kven som hadde skrive under på dei ulike klagebrevva som Lofthus hadde sendt rundt hausten før, men sleit med å få tak på kva som eigentleg hadde skjedd. Bøndene heldt saman, ville ikkje angi enkeltpersonar eller attfortelje hendingsforløpet. Dei var samstemte om kva dei hadde å klage over, og lite villige til å peike ut enkeltpersonar. Kommisjonen fekk ingen presise svar på spørsmåla sine. Dei kunne ikkje prove kven som hadde skrive under på ulovlege klager og nøsta i ullen materie.

Lofthus sjølv vart innkalla fleire gonger undervegs for å forklare og kommentere spørsmåla. Særleg galdt det å finne ut kven som hadde

¹³ I rapport frå avhøyr av innbyggjarane i Austad og Sandnes sokn i Setesdal (Løyland 2018:132).

¹⁴ Lofthus hevda at leidet galdt seks veker frå han fekk det i hende 28.12.1786, aktor frå då det var utferda i København. Lofthus henta leidebrevet hjå Tarald Væding, som kom heim like før nyttår (Løyland 2018: 339).

skrive under på dei ulike klagebreva han hadde utforma om hausten og som skulle leverast til kongen på den tredje reisa til København. Det var nemleg ulovleg å levere slike brev direkte, utan å gå om dei lokale embetsmennene. Lofthus kunne ikkje finne att desse breva, påstod han. Kanskje var dei levert i København, kanskje var dei heime på Lofthus blant andre papir han seinare ikkje kunne finne.¹⁵

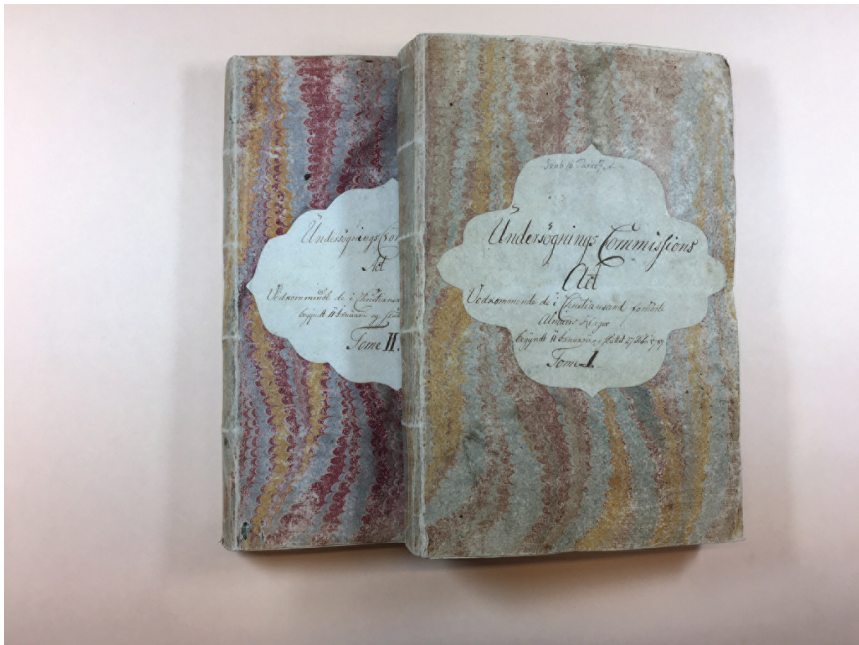
Døme på slike bortkomne dokument var følgebrevet som presten i Bygland hadde skrive for å forklare arrestasjonen av fire lofthusmenn i Setesdal.¹⁶ Under avhøyra kom det fram at brevet, som var stila til stiftamtmanden i Kristiansand, hadde følgt med lensmannsfolka som eskorterte fangane sørover. Det hadde kome på avveggar da fangetransporten meir eller mindre tilfeldig møtte flokken med lofthusfolk i Birkenes. Under uklare omstende vart fangane sett fri der. Lensmannsmedhjelpar Ånon Flåt frå Evje kunne ikkje forklare kva som hadde hendt med folka og papira han hadde ansvar for å frakte til Kristiansand. Embetsbrevet frå Bygland hadde vore i hendene på fleire av lofthusfolka, men dukka aldri opp att. Det gjorde heller ikkje klagebrevet som Rise og Birkeland hadde hatt med seg til Setesdal. Det blei tatt frå dei då dei vart arrestert på Ose 26. september, der dei var for å tale med folk som var samla til hausting. Kommissjonen fekk aldri greie på kor brevet til sist hamna. Alt dette hende like før det mislykka forsøket på å arrestere Lofthus 29. september og mobiliseringa som følgde.

Den talrike flokken med lofthustilhengjarar som hadde samla seg i Birkenes, følgde kvarandre vidare til tingsamlinga i Lillesand 2. og 3. oktober. Der møtte dei fleire tilsvarande grupper frå andre stader i amtet. Forklaringane rundt dei konfiskerte og bortkomne papira endra seg i løpet av avhøyra. Etter å ha tenkt seg nøye om kom nemleg representantane frå dei øvre bygdene i Råbyggelag på at dei vel eigentleg ikkje hadde

15 Seinare, under avhøyra på Akershus, meinte kommissjonen at Lofthus heldt tilbake, eller hadde gøymt unna, embetsbrev, klagebrev, skifte og andre dokument som allmugen hadde levert inn for å underbygge klagemåla sine. Sjå note 25.

16 Dei to lofthusutsendingane Tarald Rise og Jørgen Birkeland vart arrestert på tingsamling på Ose i Bygland prestegjeld 26. september 1786 saman med representantane Gunnar Flateland og Daniel Jorde frå Valle prestegjeld. Embetsverket, representert ved kaptein Barnholt, sokneprest Jæger og lensmannen i Bygland, sørgde for dokumentasjon i form av eit forklarande brev til amtmanden og for fangetransport sørover. Dei fire fangane blei eskortert av fangevaktarar frå dei ulike lensmannsdistrikta dei passerte.

rukke å skrive under på klageskrivet som utsendingane hadde hatt med i september. Grunnen var, forklarte dei, at lofthusutsendingane hadde det så travelt med å rekkje tingsamlinga i Lillesand at dei måtte reise sørover før dei rakk å samle allmugen i dei tre øvste kyrkjesokna. Sidan dei alle-reie hadde organisert det slik at to frå kvart sokn skulle tale med Loft-hus i Lillesand, og at deira eigne representantar også skulle reise vidare til København, hevda alle dei innkalla frå Valle prestegjeld at mangel på underskrifter ikkje var viktig.

Protokollar frå Lofthuskommissjonens avhøyr 1787. Rentekammerets arkiv, Riksarkivet. Foto: Margit Løyland.

I staden for å ha fokus på dei bortkomne dokumenta understreka allmugen at utsendingane deira hadde hatt løyve til å underteikne nye klagebrev på deira vegner, med deira namn. Men, presiserte dei, utsendingane hadde bare hatt løyve til å skrive under klagebrev om det dei lokalt meinte var kritikkverdige tilhøve, klager som «passede sig paa deres Tarv».¹⁷ Det same forklarte fleire andre også. Eit av tiltalepunkta mot Lofthus var at

¹⁷ Løyland 2018: 158.

han hadde produsert falske underskrifter på klagebrev som aller mest var til gagn for han personleg og ikkje for allmugen, slik han påstod det var meint. Men dei som vart avhøyrde, svarte greitt og ganske samstemte at sjølv om dei ikkje kjende Lofthus, såg dei han som sin representant og bodberar til kongemakta. Dei klagebrev som flest refererer til i avhøyra, var datert 18. oktober, 15. september, 7. august, 3. juli og 27. juni 1786.

Klager over embetsmenn og borgarar

Klagene over embetsverket vart spesifiserte i høve til lokale futar, prestar, lensmenn og sorenskrivarar. Verst farne var sorenskrivarane Kristian Brønisdorph i Vestre og Hans Smith i Austre Råbyggelag. Innbyggjarane la mellom anna fram dokumentasjon på overdriven skyssplikt og arbeidspplikt, kostbar skatteinnkrevjing, for høge avgifter og omkostningar ved skifte etter dødsfall. Futar og sorenskrivarar kravde inn avgifter dei ikkje hadde heimel for, og dreiv urettferdig utskrivning av soldatar og utlikning av handelsskatt. I enkelte bygder var folk særleg opptekne av handelsskatten fordi dei livnærte seg med fedrift og var avhengige av å drive dyra til dei større marknadene ved kysten. I løpet av avhøyrsdagane kom mange fram med skiftebrev og skattebøker som prov for klagene.¹⁸

Å skifte etter eit dødsfall i nær familie kunne vere vanskeleg nok, om ikkje sorenskrivaren også skulle ha store summer for å dekke reisutgifter, opphald og skrivepapir. Eit nokså absurd utslag av krav om ekstraavgifter var at embetsmenn tok betalt per side når dei skreiv eit dokument. Fleire utnytta denne ordninga ved å skrive svære bokstavar og sløse med plass og papir. I enkelte tilfelle kunne eit enkelt ord gå over tre-fire liner og ta mest ein tredel av arket.¹⁹ Utgiftene for stakkarane som måtte betale slike dokument med ein fast sum per side, blei sjølvsgatt urimeleg høge. Det same galdt skattebøkene, som vart fort utskrivne og kosta bøndene dyrt i innkjøp. Folk flest reagerte òg på at nye embetsmenn

18 Mykje av materialet som er oppbevart i Riksarkivet i Oslo, er skanna og plassert under emneknaggen «Opprør og uroligheter» på Digitalarkivet [www://media.digitalarkivet.no/db/contents/]. Delar av lofthusmaterialet i Riksarkivet skal bearbeidast vidare for digital tekstpublisering.

19 Mellom anna arveskiftet etter Rasmus Erlandsson og Gunhild Ommundsdotter Bjørkestøl 1784. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, Lo100, Skap 16, pk. 7VI.

tok høgare betalt enn forgjengaren, og at futen auka skattane år for år utan lovleg heimel. Både vanlege skattar og ekstra avgifter auka i slikt tempo at det ikkje var til å halde ut for meinigmann, klaga dei. Bøndene var vant til å betale ei mindre avgift for å sleppe odelsskatt m.a. dersom dei var utskrivne som soldatar. Dei fekk då ei kvittering på fritak som dei kunne vise fram til futen på sommartinget. Men fut Weideman t.d. hadde ikkje ordna med dei vanlege fritaka, og bøndene måtte dermed betale full odelsskatt. Futen kravde òg dobbel betaling for skattebøkene som han meinte kvar oppsittar sjølv skulle skaffe seg i forkant av kvar handel, kjøp og sal av eigedom.

Allmugen forstod at embetsmennene måtte ha inntekter dei kunne leve av, men understreka at utgiftene dei hadde til embetsverket, måtte samsvare med tenestene dei fekk i retur. Prisane på skifteforretningar og anna måtte fastsetjast slik at kongens tenarar kunne leve av embetsinntektene utan at allmugen blei heilt utarma. Men det var ikkje bare kostnadsnivået som var problemet. Betalingsmåten var det også. Fleire stader understreka bøndene at dei ønskte å betale utgifter som landskyld og tiende i pengar i staden for i dyrebart korn. I tillegg klaga dei over det dei meinte var urimelege utgifter. Kveghandlarane t.d. bad om å ikkje bli ilagt handelsskatt for det dei tok med seg av dyr for naboar, enker og andre som ikkje sjølve hadde høve til å dra til marknaden i kjøpstaden. Dei protesterte også på at tinghaldspengar og utpantingsgebyr til lensmennene var blitt dyrare.

Ein lydhør kommisjon?

Lofthuskommisjonen sende fortløpande rapportar til kanselliet i samband med avhøyra. Rapportane førte raskt til resultat. Enkelte embetsmenn mista jobben, og det kom nye reglar for handel og nye takstar for embetstenester. Det er ingen tvil om at kongen sette ned kommisjonen for å mildne presset frå allmugen og roe stemninga som hadde bygt seg opp utover hausten og førjulsvinteren 1786. Kommisjonen støtta da også bøndene i fleire av klagemåla. Av det dei hadde høyrte i løpet av nokre vinterveker i Kristiansand, forstod dei at innbyggjarane trong korn og truverdige embetsmenn. Ikkje minst var kommisjonen lydhør for klagene

frå dei indre bygdene i Austre og Vestre Råbyggelag. Sterkast inntrykk gjorde forklaringane frå Tovdal og Åmli.²⁰ Frå Kristiansand reiste kommisjonsmedlemene vidare til Lillesand og Arendal for å granske tilhøva der. Den 27. februar, medan dei enno var i Arendal, skreiv medlemene under på hovudrapporten frå avhøyra av allmugen.

Opplevinga av at kommisjonen arbeidde for å fremje innbyggjarane sine synspunkt for Konge og regjering, endra seg raskt. Så fort folk hadde reist heim frå møtet med kommisjonen, vart Kristian Lofthus arrestert. Han hadde kjent seg rimeleg trygg så lenge han var på heimlege trakter, men 15. mars vart han lurt ned til familien Stenersen sitt hus i Lillesand, arrestert og frakta om bord i ein båt som segla austover mot Akershus.²¹ På ny kom sinna i kok på Agder. I dagane som følgde samla fleire hundre menneske seg ved amtssenteret i Øyestad, tok futen i Nedenes, Andreas Dahl, til fange og låste han inne i Haugerød arresthus saman med tre andre. Dahl hadde vore sentral i arrestasjonsforsøka av Lofthus hausten før. Som fut var han også ein av dei embetsmennene folk i Nedenes oftast kom i kontakt med. Folkemengda ville at Lofthus skulle setjast fri mot at dei sette Dahl fri. Men for styresmaktene var det ikkje aktuelt med ein slik byttehandel. Det vart inga gisselutlevering. I staden brukte generalmajor Dietrichson militære styrkar til å hente futen ut av arresten. Som militær øvstkommanderande rapporterte han at så mange som 2000 menneske var samla den eine dagen, 800 den neste.²² At fleire tusen var samla, var truleg å ta noko sterkt i, men at det var i underkant av tusen menneske, rapporterte fleire om.²³ Etter gisselaksjonen i Nedenes vart 17 av dei mest aktive frå denne og frå underskriftsaksjonane hausten før

20 Sjå Løyland 2018: 148 ff. og NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0101, Skap 16, pk. 7VIII.

21 Fire lokalkjende menn var involvert i arrestasjonen av Lofthus. Lensmann Salvesen fekk seinare merke at folk såg på han som den store svikaren. Våren 1787 vart han forflytta til Arendal som tollinspektør, og lofthustilhengarar forsøkte fleire gonger å ta han til fange. Til dømes låg Gjermond Tøra og tretti andre menn på lur i tre båtar for å fange Salvesen i ei bukt dei visste han måtte passere på reise mellom Hesnesøy og Arendal. Men Salvesen blei åtvara og dukka ikkje opp.

22 Stiftamtmannen rapporterte 27. mars at ca. 800 menneske hadde vore til stades. Generalmajor Dietrichson meinte det var ca. 2000 den 23. mars og ca. 800 den 24. mars. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0101, Skap 16, pk. 7VII.

23 «Almuen fra Nissedal og Treungen, samt Omblie og Giævedal i Raabygdelauguet vare allerede udkomne og Antallet voxet til 800 Mand», rapporterte stiftamtman Adeler 27. mars 1787 (op.cit.).

arresterte, avhøyrdde og stilte til ansvar for oppreisten saman med Lofthus. Kommissjonen heldt fram arbeidet sitt både på Agder og Akershus.

Våren 1787 var ikkje bare embetsmenn, men også kjøpmenn og trelasthandlarfamiliar i Arendal redde for kva som kunne skje med dei. I mange år hadde byborgarane drive ein svært hardhendt handel med tømmerleverandørane sine. No sendte dei nye engstelege meldingar til København der det stod at hordar av vanlege allmugemenn samla seg og truga med å overfalle både embetsmenn og borgarar på open gate.²⁴ Da gisseltakarane blei overmanna, heldt borgarane i Arendal fest saman med dei militære. Slik fekk dei understreka at lofthusstriden ikkje bare var ein kamp mellom folk og styresmakter. Det var også ein kamp mellom naboar og sosiale grupper i lokalsamfunnet.

I fleire år etter at kommissjonen flytta arbeidet sitt til Akershus, gjennomførte dei nye avhøyr av Lofthus.²⁵ Dei andre tiltalte blei avhøyrde i Kristiansand. Rapporten frå desse avhøyra er borte, men blir referert til av juristane som prosederte saka på Akershus. Lofthuskommissjonen avsa dom i 1792. Lofthus vart dømd til fengsel på livstid, 13 av dei 17 medtiltalte til bøter og fengselsstraffer frå eitt til tre år.²⁶ Men generalfiskalen ønskte strengare straff for alle og anka, på vegner av styresmaktene, domen inn for Høgsterett i København. Saka vart utsett fleire gonger. Først to år etter at Lofthus var død, konkluderte Høgsterett med å halde fast på kommissjonsdomen frå Akershus.

24 «... vidste ikke hvilket Øyeblik de af en sværmende Flok kunde blive overfaldte, og bevare Liv og Eyendomme ...». Rapport frå Adeler 30.mai 1787 (op.cit.). Adeler refererer her til ei frykt som skulle ha vara ei stund (jf. Løyland 2018: 424).

25 Lofthus var lite samarbeidsvillig og godtok ikkje forsvararane som kommissjonen valde. Han ville føre saka si sjølv og trenerte sakshandsaminga ved ikkje å ville legge fram skriftleg dokumentasjon. I 1789, to og eit halvt år etter arrestasjonen, var han framleis kampvillig og augna von om ei betre løysing på situasjonen. Rapporten gjengir eit brev som han skreiv heim til kona, Else Sofie Dannevik, men som kommissjonen nekta han å sende fordi dei meinte han instruerte henne om dokument som framleis måtte vere på Lofthus (Løyland 2018:248).

26 Gunder Gundersson Rise, Torkel Johansson Steine og Ole Gregersson Sangereid vart utpeikt som hovudmenn i aksjonen etter at Lofthus vart arrestert. Gunder Rise blei dømd til fengsel, dvs. straffearbeid på næraste festning i tre år og ei bot på 60 riksdalar. Ole Sangereid fekk to års fengsel. Ommund Ánonsson Seldal, Halvor Jakobsson Tørvolt, Vrål Tellevsson Hovatt, Ánon Pedersson Stie og Torjus Knutsson Ámli vart alle dømd til fengsel i eitt år og til å betale 60 riksdalar kvar i bot. Ommund Karlsson Furre, Ásmund Larsson Rodalen, Knut Pedersson Stoveland, Mikkel Bentsson Væding, Halvor Kjetilsson Gauslå og Torkel Johansson Steine blei alle dømd til å arbeide eitt år på næraste festning. Ásul Olsson Rise og Gjermund Jonsson Tøra vart frikjende, Aslak Svensson Hábbesland var død.

Rettsaka viser korleis styresmaktene sjonglerte for å oppretthalde makt. Kongen måtte både gi og ta. Først ein kommisjon for å dempe protestane, så ein anke om dødsstraff til Høgsterett. I løpet av det lange rettsoppgjeret kom både dei som klaga og dei som tok imot klagene, til orde. Men, og det er eit viktig men, det er maktapparatet som fører saka. Likevel – i kjeldematerialet kjem vi tett på folk og hendingar både før, under og etter oppreisten. Rettsaka bølga fram og tilbake. Kommisjonen kunne ta folkets parti og forstod at dei trong kornforsyningar og betre orden på tømmerhandelen med borgarane i Arendal, men dei meinte også at allmugen hadde latt seg misleie av Lofthus til å reagere med klageskriv og samlingar utan å gå vegen om embetsverket. Innbyggjarane vart i starten kalla inn gruppevis og hadde hatt ein tydeleg strategi om å forvirre kommisjonen ved å tåkelegge svara og spele uvitande. Denne strategien vart det vanskeleg å halde fast på seinare, då dei vart kalla inn til avhøyr ein for ein.

Argument frå aktor og forsvarar

Var Lofthus ein opprørar som truga statsstyringa og den etablerte kongemakta, eller var han ein velgjerar og ein talsmann for folk som bare ville gjere kongen merksam på dei vanskelege levekåra sine? Kommisjonen meinte i starten at folk på Agder og elles hadde god grunn til «rebellion», men rettsoppgjeret avdekkjer ulike syn på Lofthus og på den måten han leia oppreisten på.

Forsvarar, prokurator Bull, la sterk vekt på at Lofthus hadde tatt på seg rolla som leiar fordi han ønskte å hjelpe sine medmenneske. Lofthus «[...] saae de forurettelser og de Mangler som saa meget trykkede hans Medborger». Ryktet om reisa til København spreidde seg, sa forsvararen, og la til: «Mængden anseer ham som deres Velgiører, og troe at deres Nød vil blive letted ved ham.»²⁷ Lofthus var folks talsmann og velgjerar, og forsvararen ville ha full frifinjing. Men aktor, prokurator Gundelach, prosederte på at Lofthus var ein farleg opprørar, stemplingsmann [opprørske aktivist] og rebell som måtte straffast fordi han hadde

27 Løyland 2018: 453.

hissa allmugen til opprør og sat med hovudansvaret for det «Lillesandske Opløb»: «Saa Gyselige og Rædselsfulde Optoge. Saa store Aftigelser fra Lovene. Saa farlige Exempler in Publico kan en ond og urimelig Mand, en af privat animositet [fiendtleg innstilt] henreven hevngierig Person, en Christian Lofthus alleene opvekke», hevda aktor.²⁸ Under behandlinga på Akershus argumenterte han for dødsstraff for Lofthus og livsva-
rig fengsel for fleire av dei 17 medtiltalte leiarane. Forordninga av 5. juli 1765 vart brukt som lovheimel. Lofthus skulle straffast hardt og framstå som eit skrekkeksempel for alle som kunne tenkje seg å opponere mot styresmaktene.²⁹

Forsvarar Bull argumenterte på si side for full frifinning.³⁰ Han la vekt på at ikkje bare enkeltpersonar, men heile bygdelag kjende seg undertrykte og krenkte av sine føresette i embetsverket. Embetsverket hadde svikta oppdraget sitt, sa han. Det var eigentleg dei, kongens menn i lokalmiljøa, som skulle tatt klagen frå allmugen vidare til styresmaktene i København. Og når embetsverket svikta, var det ikkje til å unngå at folk valde sin eigen talsmann, og at det blei Lofthus: «[...] en Person, som lever midt iblant Folk, der alle ynde og beskytte fordi ham, som den der skal have talt deres Sag, frembragt deres Klager og i deres Tanker været et middel til at forskaffe dem saadan Afhjelpning [...]».³¹ Forsvarar Aarøe slutta seg til dette synspunktet, og argumenterte for frifinning også for dei medtiltalte. Lofthus hadde ikkje gjort noko ulovleg, sa han, anna enn å ta på seg å tale dei undertrykte si sak. Han var derfor eit eksempel til etterfølging.³²

Påtalemakta stod på sitt. Lofthus hadde leia eit opprør som kunne truge heile styresettet. Dei ville ikkje vere med på at han var folkets representant, eller ein utvald talsmann. Tvert imot, han var ei farleg urokråke, opphavsmann til og hovudperson bak «stempling» og «tumulter», sa aktor. Lofthus hadde hissa allmugen til oppreist, lura folk til å klage, loge for sine næraste vener, produsert falske underskrifter og skapt misnøye utan grunn. Lofthus hadde forårsaka opprør og fortente dødsstraff:

28 Løyland 2018: 316.

29 Slettebø 2007: 127.

30 Løyland 2018: 313.

31 Løyland 2018: 431.

32 Løyland 2018: 455.

«Kristian J. Lofthus har med forsett afstedkommet Stempling og Oppløb og fortienner den aller haardeste Straff», hevda han i prosedyren. Lofthus var *Fax et tuba*, fakkell og trompet, lys og lyd, den sentrale drivkrafta.³³

Tiltalt som opprørar

Lofthus nekta hardnakka for at han var så revolusjonær som styresmaktene ville ha det til. Han hadde ikkje «[...] samlet Allmuen til Oprør, men til deres egen Frelse og til Afhjelpning af de Fornærmelser de hidindtil haver lidt», sa han i eit av avhøyra på Akershus.³⁴ Forsvarar Bull protesterte mot at Lofthus skulle ha oppmoda til rebellion og valdsbruk. Ingen blei truga til å følgje Lofthus og folka hans, hevda han, og understreka at Lofthus sjølv avviste bruk av vald. Lofthus hadde sagt at dersom nokon av dei frammøtte allmugerepresentantane ville bruke vald, kunne dei bare reise heim.³⁵ Styresmaktene ville ha ein personifisert leiar som dei kunne straffe slik at det verka disiplinerande og avskrekkande på resten av allmugen. Men allmugen oppfatta angrep på Lofthus som angrep på dei sjølve, og han fekk rolla som martyr.³⁶

Tiltalen mot Lofthus var samla i åtte punkt.³⁷ Punkt fire handla om møta han hadde hatt med kronprinsen. I rettsforhandlingane blei dette temaet stadig henta fram. I respekt for den eineveldige kongemakta kunne ikkje

33 Løyland 2018: 517.

34 Løyland 2018: 63.

35 Løyland 2018: 425–26.

36 Løyland 2018: 484.

37 Klagene mot Lofthus gjekk ut på at han:

1. ved hjelp av skriftlege opprop hadde fått folk til å trasse forbod og velje utsendingar til å reise til København for å klage saman med han.
2. hadde endra innhaldet i klageskriva og illuderte at klagene kom frå allmugen i staden for han sjølv, og at han hadde ført opp falske støttespelarar og namn på folk utan løyve.
3. hadde organisert vaktmannskap heime på garden sin som skulle verne han og berge han frå å bli overmanna av styresmaktene.
4. hadde spreidd det ryktet at han hadde reisepass og løyve frå kongen eller kronprinsen til å reise rundt i landet for å samle underskrifter, samt sørgje for sitt eige vakthald.
5. hadde medverka til å stanse bodstikker frå futen som galdt hans eigen arrestasjon.
6. saman med innbyggjarane i Birkenes hadde sørgt for å lauslate fleire av sine eigne emissærar etter at dei var arrestert, og samtidig fjerna det skrivet som kunne dokumentere at dei hadde vore ute i oppdrag frå han.
7. hadde samla allmugen til «oppløpet» i Lillesand 2. oktober 1786 og dermed fått dei til å bryte forbodet mot den type forsamlingar. Og at han sjølv hadde streifa rundt i distriktet saman

kommisjonen spørje kronprinsen om kva som eigentleg hadde skjedd. Det ville vere å stille han i ein lite verdig posisjon. I staden let dei tvilen gå utover Lofthus. Hadde han spreidd falske rykte om oppdraget han meinte å ha fått frå kongemakta? Lofthus nekta og presiserte at då han hadde hatt den nåde å overlevere klagene sine til kronprinsen personleg, hadde kronprinsen sagt: «Dersom I har rett, og kan beviise Eders Klager, skal I faa Rett.»³⁸ Men kommisjonen tvilte på at Lofthus hadde fått i oppdrag å underbygge klagene med å skaffe fleire underskrifter. Det var ikkje vanleg at kongemakta tok imot bonderepresentantar. Bøndene måtte gjerne klage til Kongen, men i supplikkform, altså ein skriftleg klage med påskrift frå lokale embetsmenn. Ved å ta imot Lofthus handla kronprinsen både irregulært og overraskande. På den andre sida omgav han seg med folk som talte varmt for bondereformer i Danmark og gjerne appellerte til nordmenns patriotisme.³⁹ Det har truleg ikkje vore vanskeleg for kronprinsen å gå litt utover regelverket for klager frå norske bønder. Men historikar Øystein Rian peikar på at møta med kronprinsen skapte forvirring rundt Lofthus sitt oppdrag. Særleg embetsverket stussa over at kongemakta handla på sida av regelverket. Lofthus sin aktivitet hadde dermed uklart legitimitet. Rian meiner at Lofthus forstod at han var i ein vanskeleg situasjon og derfor handla raskt etter den andre københavnsreisa. Han kan ha innsett at sjølv om kronprinsen hadde stilt seg velvillig til klageinnsamling og underskriftsaksjon, var det eit meir spontant og improvisert utslag av kongemakt enn det embetsverket applauderte eller var informert om. Sjølv om Lofthus hevda at han samla inn klager og underskrifter på oppmoding frå konge og kronprins, kjende han nok og på uro over kor lenge denne eventuelle velviljen ville vare.⁴⁰

Gjestgivar Elisabeth Kristensen hadde i august 1786 spurt kva Lofthus ville gjere dersom kongen og kronprinsen likevel ikkje støtta aksjonen.

med større eller mindre grupper med tilhengjarar som til dels hadde fungert som vaktstyrke for Lofthus.

8. stod bak opprop som var utdelt og spreidd til innbyggjarar i Nedenes og Råbyggelag, og som oppfordra dei til å velje utsendingar til København og at han hadde organisert samlingar for desse.

38 Løyland 2018: 255.

39 Rian 2017: 76.

40 Rian 2014: 611.

– Vil dei ikkje, så skal dei, skulle Lofthus ha svart. Underforstått at han hadde så sterk ei sak og så stor støtte at han kunne tvinge kongemakta i kne.⁴¹ Lofthus nekta for at han hadde sagt noko slikt. Ingen kunne bekrefte kva som var blitt sagt mellom dei to, men slik Lofthus vart framstilt, var han meir sikker på krafta i bondemotstanden enn i den kongelege velviljen. Slik vart dette ei strategisk vitneutsegn som aktoratet kunne nytte for å framstille Lofthus som ein opprørsleiar som kunne truge det etablerte styresettet.

Forsvararane Bull og Aarøe ville ikkje godta at møta med kronprinsen skulle vere noko trusselargument. Ingen kunne vel tenkt at det var noko straffbart i å hjelpe dei som bare ville vise regjeringa «[...] sine Medborgeres Undertrykkelser, for siden at faae dem afhiulpne», hevda Bull.⁴² Aarøe understreka kor urimeleg det var å ville straffe gode handlingar. Det burde ikkje vere lovstridig å søke å unngå hungersnaud eller å fjerne embetsmenn som oppførte seg som reine utsugarar. Han meinte at Lofthus hadde støtte frå kongen og regjeringa, sjølv om han ikkje hadde det frå embetsverket. For å illustrere denne motsetninga synte Aarøe til at regjeringa respekterte Lofthus som folkets talsmann både ved å gi han leidebrev vinteren 1786–87 og ved å løyve 100 riksdalar til dei støttespelarane som kom til København i november og desember 1786 og som hadde smått med pengar å klare seg for. Det er embetsverket som ser han som ein opprørar, og ikkje aksepterer Lofthus, korkje som velgjerar eller som folkets talsmann, sa forsvararen i 1791. Han la skulda på det lokale embetsverket, med major Wivet, løytnant Hagerup og futen, krigsråd Dahl, i spissen. Ved å sette i gong det før omtalte arrestasjonsforsøket i september 1786 hadde dei hissa opp stemninga og fått uroa til å auke då dei gjorde Lofthus til ein lovlaus, ærelaus og landflyktig mann.⁴³

Aktorat og forsvarar heldt fram med å argumentere mot kvarandre. Forsvarar Bull ville få Lofthus frikjent. Han hadde ikkje lurt folk til å

41 Løyland 2018: 426. Lofthus skreiv sjølv i eit brev til sin gamle kjenning Åsmund Jonsson Tøra at han hadde opplevd velvilje då han hadde spurt kronprinsen om å få kome med skriftleg dokumentasjon på det han hadde lagt fram munnleg på møta dei to hadde hatt. «... hvilket han allernaadigest tilladte Mig samme at Indgive saa hastig jeg vilde naar jeg konde Regtig bevise samme.» Brev til Tøra nov. 1789. (Arkivverket, SAK, D/0103.)

42 Løyland 2018: 458.

43 Løyland 2018: 351.

klage, «[...] herom Brister alt Bevis fra Aktors side», sa Bull og la vekt på at alle representantane som hadde møtt til avhøyr hos kommisjonen i Kristiansand i 1787, nekta for at dei var blitt ført bak lyset av Lofthus.⁴⁴ Folk stod ved klagene. Ankepunkta var at embetsverket ikkje informerte, slik dei ifølgje Kristian 5.s Norske Lov 1–3–10 skulle, om høgare skattar etc. Forsvararen peika her på eit vesentleg skilje mellom bønder i dei to delane av det dansk-norske riket. Danske embetsmenn «tror at have Hals og Håndstrett over dem» [altså bøndene], sa Bull og hevda at det var embetsmennene si skuld at bøndene mista trua på sine overordna. Slik stadfesta han at den norske bonden i realiteten hadde større fridom enn den danske. Bull prosederte på at Lofthus bare hadde talt folket si sak, mot embetsverket, men i allianse med kongemakta: «Heele Sogner, ja Fogderier, staar i den Tanke, at de undertrykkes af Borgere, Sorenskriver, Fogder, Præster og nesten alle som ere sadte over dem, samt at de længe have tænkt paa, at klage deres Nød og, at nedsende Deputerede for sig til Kiøbenhavn. Men da Lofthus blev dem bekjendt, fik de Fortroelighed til ham, at han heri ville staae dem bie.» Og han gjekk i rette med aktor som tvilte på at Lofthus hadde fått løyve av kronprinsen til å samle fleire klager. Hadde ikkje Lofthus fått lov til å reise frå København, hadde vel nokon hefta han der, argumenterte forsvarar Bull.⁴⁵

Konfliktar med embetsmenn og borgarar

Lofthusoppreisten var den største, men likevel ein av fleire folkelege aksjonar mot styresmaktene under eineveldet.⁴⁶ Konfliktane mellom bønder og allmuge på den eine sida og borgarskap og embetsverk på den andre vart derfor svært tydelege i Lofthus si samtid. Lofthusstriden blei sett på som ein trussel mot heile statsadministrasjonen. Og dei juridiske vurderingane i rettsoppgjeret er interessante. Innlegga frå forsvarar og aktorat viser korleis styresmaktene tenkte, handla og handterte striden. På den eine sida som eit opprør som måtte bli slått ned så fort som råd var. På den andre sida slik at dei ikkje fekk heile folket mot seg i aktiv motstand.

⁴⁴ Løyland 2018: 312.

⁴⁵ Løyland 2018: 416, 419.

⁴⁶ Sætra 1996:83, Fiskaa 2012: 104.

Tiltalen mot Lofthus bygde på forbodet mot allmugesamlingar i Kristian 5.s Norske Lov, § 6–4–3. Dette forbodet hadde blitt understreka med Forordninga av 5. juli 1765, som kom som ein reaksjon på ekstraskatten som m.a. utløyste Strilekrigen i 1765. Forordninga var igjen ei forsterking og presisering av Konventikkelplakaten frå 1741.

Både den store oppslutninga som oppreisten fekk, og det arbeidet kommisjonen gjorde, synte at styresmaktene måtte ta klagemåla på alvor. Lofthusoppreisten førte raskt til endringar i sportelregimet og når det galdt embetsstillingar, tømmerfløting og kornhandel.⁴⁷ Enkelte embetsmenn vart avsette, eller i det minste suspenderte for ei stund. Det vart innført nytt reglement for kor mykje embetsmenn kunne krevje av innbyggjarane for embetshandlingar, og det vart sett i verk nye reglar for handel. I 1788 vart også kornmonopolet oppheva, truleg framskunda og aktualisert av lofthusoppreisten, men også avhengig av reformviljen i miljøet rundt konge og kronprins.⁴⁸

Lofthusstriden starta lokalt, men fekk eit nasjonalt nedslagsfelt. Klagen frå allmugen og den måten lofthustilhengjarane organiserte striden på, blei viktige korrektiv til statsforvaltningspraksisen under eineveldet. Men etterspelet etter lofthusoppreisten er også interessant med tanke på kva tiltalen gjekk ut på, og kva lover og forordningar som vart brukt. Like så er det viktig å vite korleis både dei tiltalte og aktorat og forsvar argumenterte og prosederte mot denne tiltalen. Det kan fortelje oss i ettertid meir om korleis oppreisten vart oppfatta i einevaldsstaten og, ikkje minst, korleis han påverka allmenne oppfatningar og juridisk praksis i ettertid. Den folkelege mobiliseringa under lofthusstriden og andre tilsvarande aksjonar har lagt føringar for korleis samfunnet organiserte nye styringsstrukturar og folkerepresentasjon også etter at eineveldet var avskaffa.

Allmugen forstod at embetsmennene måtte ha inntekter, men dei måtte ikkje vere så store at folk ikkje kunne overleve. Folk ønskte ikkje å styrte heile samfunnsstrukturen. Dei ville ikkje gjere noko som var

47 Sætra 1998: 70.

48 «Forholdet til Norge og kornforsyningsproblemene var med på å endre holdningene hos sentrale politisk-administrative aktører», skriv Herstad i boka om kornmonopolet. Han meiner Lofthusoppreisten kan ha fått leiinga i Rentekammeret til å tenkje på konkrete reformar i kornhandelen. «Sikkert er det at da Lofthuskommisjonens innstilling kom opp i kollegiet i København, hadde allerede Rentekammeret bestemt seg for fri kornimport sønnafjells» (Herstad 2000: 335, 347).

Då saka gjekk for Høgsterett, vart argumenta frå rettsforhandlingane på Akershus trekte fram på nytt. Generalfiskal Schibsted hadde i anken tatt opp att aktors krav om dødsstraff for Lofthus og grunn gav det med at han «[...] med Forsæt har afstædkommet Stempling og Opløb blant ethvert Stifts Almue [...]».⁵¹ Styresmaktene ville ikkje risikere, og kanskje heller ikkje tole, fleire opprør. Derfor ønskte dei å straffe Lofthus og dei andre leiarane hardare enn kommisjonen hadde gjort. Straffa skulle verke avskrekkande. Lofthus vart hovudfienden, anklaga for mytteri og for å ha hissa folk til opprør. Høgsterett utsette saka fleire gonger. Og først i 1799, to år etter at Lofthus var død, stadfesta Høgsterett den endelege domen om livsvarig fengsel og saksomkostningar for han, og kortare fengselsstraffer, bøter og saksomkostningar for dei andre involverte. Tolv av dei tretten andre tiltalte som framleis var i live, vart sett i fengsel på Akershus festning i mars 1800. Dei med kortast straff blei sett fri allereie i april, etter få vekers soning. Dei øvrige fekk også soningstida kraftig redusert.⁵²

Ettertidas syn på Lofthus og oppreisten

Forskarar har i ettertid hatt ulike syn på om Lofthusoppreisten styrka organiseringsevna blant meinigmann, eller om ho, tvert om, styrka disiplineringsevna og -viljen hjå kongemakta. I så fall var det eineveldets maktapparat som lukkast og kom styrka ut av striden og ikkje vanlege innbyggjarar.⁵³ Allmugen var klar over at oppreistar var eit verktøy dei kunne bruke når livsvilkåra blei for vanskelege – «Kunnskapen om korleis protestere var utbreidd. Folk visste korleis dei skulle aksjonere når styresmaktene kom med krav allmugen ikkje fann legitime. Opptøyane bygde på lange og seige tradisjonar», skriv Hilde Sandvik og Knut Dørum i innleiinga til boka *Opptøyer i Norge 1750–1850*.⁵⁴ Ved å samanlikne fleire protestaksjonar finn dei ein del felles trekk. Mellom anna hadde styresmaktene ekstra stort behov for å slå ned oppreistane når sterke leiarar stod fram som talsmenn for dei ulike rørslene. Kristian Lofthus er

51 Løyland 2018: 519–520. Lovgrunnlaget for påtalen var Kr.5s NL 1–24–4, 6–4–13 og 6–186,8.

52 Sætra 1996: 154.

53 Sjø m.a. Fiskaa 2009:120 og Rian 2014: 619.

54 Dørum og Sandvik 2012: 42.

eit godt døme på det. Eit anna gjennomgåande trekk var at aksjonane sette fokus på forverra livsvilkår. Det kunne vere dårleg og/eller kostbar tilgang på ressursar eller auking i skattar, arbeidsplikter og militærutgifter. Lofthusoppreisten inneheldt alle desse elementa. Folk klagar over innkrevjingsnivået på skattar og avgifter, dei protesterte mot utvidingar i pliktarbeid, særleg i høve til skyssplikt, vegarbeid og ferjehald, og ikkje minst, utviding av cirkumferensen og omfanget av tømmerleveringane til Froland verk.

Supplikkinstitusjonen var den lovregulerte måten å klage på, men allmugen brukte alle dei verkemidla dei hadde når det var nødvendig. Øystein Rian har på meir generelt grunnlag slått fast at jo meir folk klagar, jo betre hadde dei det, og at «der bøndene klaget mest, hadde de minst skatter og avgifter».⁵⁵ Men når klagene ikkje kom via dei lovregulerte kanalane, måtte også nokon svi. Lofthus personleg vart hardt straffa, mest fordi han var ein meir profilert leiar enn det som var vanleg når norske bønder samla seg til motstand mot styresmaktene. Anonymisering av leiarane var elles ikkje uvanleg. Rian samanliknar handsaminga av Lofthus med den straffa Hans Nielsen Hauge fekk nokre få år seinare. Han meiner det var utslag av statleg panikk som fekk styresmaktene til å reagere så hardt; dei var redde for å få omstøytt heile samfunnsordenen.⁵⁶ Aktor under lofthussaka, prokurator Gundelach skildra denne redselen i prosedyren sin på Akershus i januar 1790: «Almuerne i det heele Stift har været stemte til Rebellion; Hverken Øvrighedens Advarsler til Roelighed, eller Foranstaltninger mod Oprør er bleven adlydet, Embetsmennene har svævet imellem Haab og Frygt hvad enten man vilde unde dem Liv og Frelse, eller ikke.»⁵⁷

Frå tidleg 1800-tal og framover har historikarar og andre vore opptekne av kva oppreisten betydde for samfunnet og samfunnsutviklinga. Mange legg vekt på dei meir langsiktige etterverknader hendingane fekk. Så seint som i 2006 skreiv t.d. Rian at innhaldet i kommisjonsrapportane etter Lofthusoppreisten kan vere viktig bakgrunnsmateriale for å forstå demokratiutviklinga som følgde, og at «som kildemateriale kan det vise hvordan

55 Rian 1998: 46.

56 Rian 1998: 45.

57 Løyland 2018: 316.

allmuen hevdet sine rettigheter og argumenterte mot nye, sentralstyrte lover og forordninger som opphevet deres nedarvede rettigheter».⁵⁸ Samtidig er han opptatt av at kommisjonane, som innbyggjarane bad om, reelt sett var dei styrande sitt verktøy. Han hevdar at kommisjonsverket bare var «[...] et maktens teater hvor myndighetene spilte på hele registeret av sine pasifiserende og disiplinierende virkemidler». Kommisjonane hadde altså ein disiplinierende effekt som verka motsett av det allmugen ønskte.⁵⁹

Trond Bjerkås og Knut Dørum understrekar i boka *Eneveldet før undergangen* Rians argument om at bøndene var meir lure enn kongetru når dei spelte på lag med Kongen og retta klagene sine mot embetsmennene og ikkje kongemakta.⁶⁰ Dei viser også til endringa i synet på bønder på 1700-talet, det dei kallar maktstatsparadigmet. I Lofthus si samtid var det, i motsetnad til tidlegare, meir vanleg å tenkje at bøndene var ei nyttig samfunnsgruppe som statsmakta burde halde seg inne med. Bøndene på si side, var både retoriske i språkbruken sin og klare til å gjere seg nytte av den nye dreinga i synet på deira eigen stand.⁶¹

Dette meir komplekse synet på verknadene av Lofthusoppreisten har ikkje alltid vore like dominerande. Lofthus si rolle har stått sentralt i vurderingane av oppreisten, men historikarar konkluderer ulikt om kor stor gjennomslagskraft aksjonen hadde. Var regimet imøtekomande overfor allmugen, eller var dei tvert imot, ei kraftfull disiplinierende makt som var ute etter å vise at dei hadde full kontroll? Christen Pram skreiv alt i 1787 nærast panegyrisk i tidsskriftet *Minerva* om helten Lofthus som representerte den stolte norske bondestanden som lett fekk kongemakta i tale.⁶² Henrik Wergeland skildra rundt 1840 sterke bønder i kamp med styresmaktene og la vekt på at Lofthus var *Allmuestalsmannen* som aksjonerte for betre livsvilkår for folk flest.⁶³ Tidleg på 1900-talet tok Georg Sverdrup tanken om staten og folket som to jamstilte maktpolar vidare, ved å omtale Lofthus som representant for «den fylking som skulle bli landets kraft og styrke i det kommende århundre». Halvdan Koht såg Lofthus

58 Rian, brev til Kjeldeskriftkommisjonen, 27.10.2006.

59 Rian 2014: 644.

60 Bjerkås og Dørum 2017: 480.

61 Op.sit. 482.

62 Pram 1787.

63 Wergeland 1842.

som talsmann for ein norsk underklasse som reiste seg mot ein framand (dansk) overklasse. Lofthusreisinga greip vidare og hadde sterkare førarskap enn noka anna tidlegare bondereising. «Ho vitna um større vilje og makt hos dei norske bønderne enn styringa fyrr hadde set», skreiv han, og meinte at minnet om Lofthus vakna til nytt liv då bondepolitikken tok form i Noreg i 1830-åra. «Lofthus-reisinga gav i røynda bondepolitikken ein viktig part av programmet hans; det var den som gjorde striden imot borgar-privilegia til slikt eit brennande spursmål.»⁶⁴ Sverdrup og Koht la vekt på at Lofthusrørsla var ei folkeleg uro som styresmaktene tok på alvor og reagerte skarpt imot. Seinare har Sverre Steen og Knut Mykland hevda at styresmaktene var meir imøtekomande overfor bøndene. Mykland harmoniserer konflikten ved å seie at «Lofthusreisningen hadde ikke skapt noen kløft mellom den norske bonde og regimet; den hadde snarere bidratt til å befeste det lojalitetsbånd som fra gammelt av eksisterte».⁶⁵

Sætra, Fiskaa og Rian er blant dei som har nyansert synet på verkna-dene av oppreisten og framheva at staten bevisst brukte kommisjonen som eit disiplinierende styringsverktøy. Dei «avromantiserer» biletet frå tidlegare historikarkollegaer, og understrekar korleis styresettet heile tida hadde kontrollen og nærast bare lét som bøndene hadde noko dei skulle ha sagt ved at dei fekk møte for ein nyoppnemnt kommisjon. Sjølv om undersåttane kom til orde i kommisjonen, var det den andre parten som hadde kontroll. Men, staten møtte ei rørsle som var godt organisert. Allmugen heldt saman, sjølv om styresmaktene gjorde sitt beste for å bryte samhaldet. Fiskaa meiner at Lofthusoppreisten gav folket viktige erfaringar i og med at dei delvis lukkast som politiske aktørar i stor stil. Samtidig fekk styresmaktene erfaring i å møte motstand. Gustav Sætra understrekar at allmugen samarbeidde godt på tvers av næringsgrunnlag og geografi, innland og kyst. Organisering og politiske strategiar blei gjennomført på ein så slagkraftig måte at Lofthusoppreisten blei ei politisk læretid for folk fram mot 1814 og tida etter, hevdar han.⁶⁶

64 Sverdrup 1917: 93 ff. og Koht 1926: 330–334.

65 Steen 1933: 123–124.

66 Sætra understrekar at under Lofthusreisinga fekk bøndene politisk makt (Sætra 2014: 133 og 148), Fiskaa at styresmaktene sin handtering skapte *politiske moglegeheitsstrukturar* (Fiskaa 2012: 140–144), medan Rian hevdar at bøndene ikkje var i nærleiken av å trenge inn på den store makta som kongen hadde hand om (Rian 2014: 644).

Lofthuskommisjonen let undersåttane kome til orde, men beholdt kontrollen. Marthe Glad Munch-Møller oppsummerer bruken av rettsprosessar gjennom kommisjonsvesenet og seier at «Gjennom rettsprosessen viste myndighetene, [...] at de var til stede og hadde makt, om de ville, til å utdele sanksjoner for allmuens handlinger».⁶⁷

Tidsaspektet var ikkje uvesentleg da lofthussaka enda i Høgsterett i 1799. Langt unna dei som i si tid hadde hatt hovudrolla i oppreisten. Og langt unna det miljøet og dei folka som mest 15 år tidlegare hadde mobilisert for betre livsvilkår for seg og sine familiar. Under det lange rettsoppgjeret frå kommisjon til Høgsterett hadde dei juridiske forsvararane argumentert bort den politiske brodden i uroa. Slik fjerna dei den farlege sida av oppreisten utan at det gjekk utover rettsapparatet si ære.⁶⁸ Og prokurator Bull kunne teikne eit bilete av opprørsleiar Kristian Lofthus der han minner meir om ein filantrop enn ein barrikadestormar:

[...] aldrig kunde han eller nogen tænkt, at en god Handling kunde blive strafværdig, og at det skulde ansees som en Forbrydelse, at [...] befrie sine Medborgere fra HungersNød og for Embeds-Mændenes og de Handlendes Udsuelser.⁶⁹

Kjelder og litteratur

- Bjerkås, T. og Dørum, K. (red.) (2017). *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Oslo: Spartacus forlag/Scandinavian Academic Press.
- Dørum, K. og Sandvik, H. (red.) (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus forlag/Scandinavian Academic Press.
- Fiskaa, I. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga. Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87*. Universitetet i Oslo: Masteroppgåve.
- Fiskaa, I. (2012). «Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–87», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Herstad, J. (2000). I helstatens grep. Kornmonopolet 1735–88. *Riksarkivaren. Skriftserie 8*. Oslo: Tano Aschehoug.

67 Munch-Møller 2012:282.

68 Sjå også Sætra 1998:52. («Når Lofthus likevel ikke ble dømt som forræder, var nok årsaken at en slik dom ikke var ønskelig. Den ville bare nøre opp om en misnøye med regimet, og øke faren for at de gjenværende bondeleiderne kunne ta kontakt med svenskene».)

69 Løyland 2018:453.

- Johnsen, B. E. og Sætra, G. (red.) (1998), *Kristian Lofthus og hans tid*. Artikler fra historisk sommerseminar arrangert av Høgskolen i Agder i samarbeid med Lillesand kommune, Kristiansand: Høgskolen i Agder. Forskningsserien nr. 5.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising*. Oslo: Pax Forlag.
- Løyland, M. (utg.) (2018). «Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og Høgsterett 1787–99». Oslo: *Kildeutgivelser fra Riksarkivet 4*.
- Munch-Møller, M. G. (2012). «Hungersnød og verdighet i Dypvåg 1801», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784–1814*. bd. 9 i K. Mykland (red.). *Norges historie*, Oslo: Cappelen.
- Pram, Ch. (anonymt) (1787). «Brev fra Christiansands Stift angaaende Lofthus. Af 21. April 1787», Oslo: *Minerva*.
- Rian, Ø. (1998). «Bondemotstand i Norge – linjer og utviklingstrekk. Norsk perspektiv på helstaten», i B. E. Johnsen og G. Sætra (red.).
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2017). «Eneveldets ordmakt satt i system gjennom mange generasjoner», i T. Bjerås og K. Dørum (red.).
- Slettebø, T. E. (2007). «*Først som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade*». *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*. Universitetet i Bergen: Masteroppgåve.
- Steen, S. (1933). «Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet 1770 til omkring 1814», bd. 7 i E. Bull mfl. *Det norske folks liv og historie*, Oslo: Aschehoug.
- Sverdrup, G. (1917). «Lofthusbevægelsen», bd. 3 i H. Koht (utg.) *Avhandlinger fra universitetets historiske seminar*, Kristiania: Grøndahl & søns boktrykkeri.
- Sætra, G. (1996). «Fra bondeledere til fanger. Rettsforfølgelsen mot lederne av Lofthusreisinga 1789–1800», *Agder Historielag. Årsskrift nr. 72/1996*.
- Sætra, G. (1998). «Lofthusreisinga og følgene 1786–1797», i B. Eide Johnsen og G. Sætra (red.).
- Sætra, G. (2014). «Lofthusopprøret 1786/87 – politisk modning fram mot 1814 og tida etter», i *Aust-Agder-Arv*, Arendal: Årbok for Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Wergeland, H. (1842). «Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthus samt almue-urolighederne i 1786 og 87 i Nedenæs amt». (Avisføljetong i *Christiansandsposten* nr. 82–142/1842). Gjengitt i *Henrik Wergeland Samlede skrifter*, bd. 4, 1926.